

COMENIUS I DESCARTES: UNA GUERRA DE COSMOVISIONS?

ANDRÉS L. JAUME & SERGIO GARCÍA RODRÍGUEZ

*Universitat de les Illes Balears. Grup de recerca en
pensament científic i filosòfic modern i contemporani
andres.jaume@uib.es*

Comenius i Descartes visqueren en un mateix context vital que els va fer enfrontar-se a problemes comuns, però des de posicions diferents –encara que no massa allunyades–. La preocupació per aquest tipus de problemes va conduir a una trobada entre Comenius i Descartes a Endegeest (Holanda), on Comenius, tornant del seu viatge a Anglaterra, visità Descartes el juny de 1642. La conversa fou cordial però mostrà un desacord important, i, el més important, tingué una sèrie de conseqüències que a la fi posaren de manifest dues visions contraposades de la modernitat i de la pròpia racionalitat. A partir d'aquest encontre s'inicia el que podríem anomenar una «guerra freda» entre els dos autors.

I/ Crònica d'una «guerra de cosmovisions». La filosofia no és una activitat pacífica, hi ha guerres i guerrilles, com ara les guerres departamentals o les polèmiques que han envoltat sempre l'activitat acadèmica. També hi ha controvèrsies i, el més important, bàndols i partidaris ferotges. Encara recordo com el meu professor d'Història de la Filosofia a Salamanca em contava que cert professor seu de

l'orde dominicana no dubtava de visitar la tomba de Jacques Tempier a París i trepitjar-la ben fort en venjança de Sant Tomàs –això del tomisme ja se sap, es du a la sang–. Encara que no podem parlar d'una guerra d'aquest tipus, sí que es pot considerar una mena de «guerra freda» entre Comenius i Descartes. El terme «guerra freda» és emprat donat que es tracta d'un enfrontament sobre dues formes de concebre la realitat: la cartesiana, que implica entendre la realitat com un laboratori, on es tracta de sotmetre la realitat a l'acció humana com a manifestació de la llibertat –problema que, com diu Guenancia, és el problema cartesà– i, per altra banda, la concepció pansòfica de Comenius, lligada a l'experiència, la raó i l'escriptura com a fonts del coneixement i, en darrera instància, de la racionalitat.

D'aquesta guerra en tenim constància documental. Així, tot i la cordialitat i l'encontre diplomàtic entre aquests dos grans de la modernitat, hi hagué una autèntica guerra que es va plasmar en un conjunt d'escrits per les dues bandes.

Descartes, ja se sap, poc amic de donar pistes, fa referència al seu encontre amb Comenius al manco a dues cartes, si seguim l'edició canònica d'Adam & Tannery. La lletra CXL d'agost de 1638, sense lloc ni destinatari coneguts (AT, II, p. 345) es refereix probablement al *Prodromus*. I el 1639 no dubta d'enviar un «*Judicium de Opere Pansophico*» al Th. Haack mitjançant el pare Mersenne. Com es pot veure, aquesta correspondència és anterior al 1642, és a dir, a la trobada. En qualsevol cas, amb la prudència cartesiana pel davant, no sembla que tingui en gran consideració al bo de Comenius, acusant-lo de barrejar coses divines i humanes. L'any 2004, els holandesos J. Van de Ven i E. J. Bos publicaren un interessant article sobre dues noves cartes no publicades a l'edició d'Adam-Tannery en les quals Descartes mostra les seves vertaderes opinions sobre l'obra de Comenius. Amb molt bon seny no dubtaren de titular l'arti-

cle amb un dels judicis que fa Descartes sobre Comenius: «No cal esperar res d'ell» (*Se nihil daturum*)¹.

Comenius, per la seva banda, tampoc no va quedar satisfet de la trobada a Endegeest. En línies generals es pot dir que el cartesianisme representava per a ell una reforma errònia a la necessària a aquell temps en tant que suprimia les línies més importants de la reforma que propugnava Comenius. A propòsit d'això, hem de considerar tres importants textos que manifesten l'enfrontament entre Comenius i el cartesianisme. El primer d'ells és el titulat *A mechanicis eversus* (1659), on Comenius critica una problemàtica cartesiana a propòsit d'una màquina pneumàtica. No obstant això, el text més interessant és el *De Responsione Serarii* publicat l'any 1667 on fa un examen sistemàtic de la filosofia cartesiana seguint de ben a prop els *Principis de la Filosofia* de Descartes mateix. Comenius, com a bon amant del llibre de text i del sistema enciclopèdic –al cap i a la fi, no menys alumne d'Alsted–, llegí acuradament el text cartesià i concedí que aquest filòsof francès només triomfava al camp de la matemàtica, però que precisament des del seu èmfasi per separar l'experiència i la raó de l'escriptura, fracassava. El *Prodromus*, ja s'ha dit en alguna altra ocasió, és un discurs del mètode alternatiu i, més important, incompatible en bona mesura amb el projecte cartesià.

Ambdós llibres varen ser publicats després de la mort de Descartes, la qual cosa ens dóna una idea de la bel·ligerància de la problemàtica que ocupà Comenius que, si bé no arriba al pare dominic professor del meu ben estimat mestre salmantí, sí que deixa entreveure que al bo de Comenius no li va fer cap gràcia l'actitud cartesiana i, per què no dir-ho, les idees de Descartes! En una paraula, la concepció

1. J. VAN DE VEN, E. J. BOS, «*Se nihil daturum* –Descartes's unpublished judgement of Comenius's *Pansophiae Prodromus* (1639)», *British Journal for the History of Philosophy*, 12, 3, (2004): 369-386.

mecanicista de la natura i la concepció de la raó que no es pot deslligar de la divinitat, ja que aquesta és la guia adequada de la raó, tal com evidencia al §XVII del *De Responsione Serarii*. Tant és així que la crítica de Comenius a Descartes va més enllà: el principi de la filosofia no pot ser el *cogito* sinó Déu. Aquesta idea ja es troba als textos de joventut com el *Centrum Securitatis*, però aquest text el deixem per a un altre moment.

Finalment, aquesta controvèrsia es perllonga fins a un text tan peculiar com estrany com és el *Clamores Eliae*, un conjunt de notes manuscrites en llatí, txec i alemany, compost entre els anys 1665-1670 i on critica en diferents llocs novament la concepció cartesiana. Però quines lliçons aprenem de les guerres i, més encara, de les guerres filosòfiques?

2/ *Les lliçons de la guerra*. El problema de la guerra, de moltes guerres filosòfiques, és un problema moral, un problema d'*ethos* com a manera de conceptualitzar la nostra manera d'estar al món. Al cap i a la fi, la filosofia, com diu Sellars i Ortega, ens ha d'ensenyar a manejar-nos al món, a saber a què ens hem d'atenir. I l'epistemologia o la filosofia del coneixement no és sinó una declaració d'aquests principis en el sentit que esclareixen quin és el rerefons justificatiu del nostre *ethos*. Així, hem pensat que tant Comenius com Descartes es reconeixien l'un i l'altre com a persones assenyades –hi havia un reconeixement recíproc com a interlocutors–, de fet ambdós accediren a mantenir una conversa i d'aquesta se'n derivaren diversos judicis a través de diferents corresponsals sobre les opinions de tots dos, com ja hem tingut ocasió de mostrar. Però la situació és filosòficament interessant, no un simple capítol de la història de la filosofia. Ens enfrontem, així, a una situació on trobem problemes comuns però solucions que, no tan sols són absolutament diverses, sinó que a més a més es neguen a reconèixer

el potencial crític o argumentador de l'altre. Es tracta, en suma, d'una discussió on hi ha una connexió entre els problemes però una justificació de les solucions radicalment diferent. La pregunta que caldria formular en conseqüència seria: com s'ha d'interpretar aquest desacord?

Una primera interpretació podria suposar que es tracta d'un cas d'incommensurabilitat on Descartes i Comenius s'ubiquen en paradigmes diferents. D'una banda, el mecanicisme cartesià entendria la realitat com un laboratori, privilegiant la situació artificial com a objecte del mètode científic, mentre que la de Comenius seria una concepció organicista on el coneixement consistiria en la contemplació de la creació divina. Ara bé, una interpretació incommensurable suprimiria el caràcter comú que posseeixen els problemes per a ambdós, i que possibiliten l'existència d'un marc comú des d'on es podria trobar una solució per a tots dos. No hi ha, aleshores, incommensurabilitat. El problema que s'ha de resoldre és el següent: si hi ha una agenda de problemes comuns, com s'explica el fet que autors que estan oberts a la discussió no puguin arribar a cap acord, ni assumir cap de les crítiques? En la nostra opinió, com ja s'ha mostrat, no es tracta d'un cas d'incommensurabilitat. La teoria alternativa que proposem per explicar és que dins tot sistema de creences hi ha «creences revisables» i «creences irrevisables» –al manco a curt termini–. És com si la racionalitat fos un edifici, podem decidir canviar les finestres de l'edifici, tapiar una porta, convertir un menjador en un urinari –inclús un convent pot esdevenir un bordell– però els elements estructurals són els més difícils de modificar, ja que tot canvi pot suposar l'esbocament de l'edifici. Només estarem disposats a canviar l'estructura quan el perill d'esfondrar-se sigui molt gran o quan el sorgiment de nous elements estructurals siguin més útils –encara que això implicaria construir un nou edifici–. Aleshores, com deia Ortega a *Ideas y creencias*, «en las creencias se está y las ideas se tienen».